

БӨЛІМ: ЖАЛПЫ РУБРИКА

Қазақ әңгімелердегі ұлттық дүниетаным көрінісі

ЖАРИЯЛАНДЫ
30.04.2021СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/95394/>

Біздің ата-бабаларымыз ежелден көшпелі ғұмыр кешкен. Табиғаттың қырсырын жанжақты тереңінен ұғыну, шеті мен шегі жоқ кеңістікте мал бағу, жазда жайлауға, қыста қыстауға көшіп-қону – біздің ата-бабаларымызға тән қасиет. Көшпелі өркениет, көшпелі өмір салты оларды айнала қоршаған ортаға өзгеше көзбен қарауға үйретті. Табиғаттың қатал сынына төтеп бере жүріп, өздеріне ғана тән тіршілік қамын жасап, қиыншылықтарға қарсы тұруға машықтанды. Осыдан барып даналық таным, дүниетаным ұғымдары қалыптасады. Жалпы дүниетаным деген не? Ол туралы философиялық сөздіктерде мынадай анықтама берілген екен: «Дүниетаным – адамдар мен табиғатқа, жалпы құндылықтарға моральдық нормаға тұлғаның жалпы қатынасын білдіретін негізгі (бастапқы) сенім, қалып, таным немесе қоғам мүшелерімен ортақ көзқарас қалыптастырып, қоршаған ортамен қатынас қалыптастырудағы негізгі өлшем. Дүниетаным – адамдардың дүниені ақиқатпен теориялық және практикалық жағынан бірлікте тану мақсатындағы рухани тәсілі. Дүниетанымда тұтас адамзат әлемі моделі сияқты мәдениет категорияларының жүйесі көрініс тапқан».

Дүниетаным бір күнгі немесе бір жылдың ғана жемісі емес, ол адамдардың жасырлар бойы жасаған өмір тіршілігімен тығыз байланыста дамып, жетілетін өнер мен мәдениетке жақын көзқарастар жиынтығы екен. Олай болса, біз қазақ халқының ұлттық дүниетанымын оның сандаған жылдар бойында қалыптасқан дәстүрлер арқылы танытуымызға болады екен.

Ақыл-парасат, сана-сезім иесі ретінде адамның ең басты қасиеттерінің бірі – өзін қоршаған ортаны танып білуге деген ерекше ұмтылыс. Адам айналасындағы

әлеуметтік дүниені, табиғи әлемді танып білу барысында олардың ішкі құпиясына үңіледі, қасиеттерін анықтайды, даму заңдылықтарын біледі, өзінің орнын, басқа адамдармен қарым-қатынасын белгілейді. Осы негізде өзі белсенді іс-әрекетке араласады, мүдделерін, сұранымдарын қанағаттандырады. Сөйтіп, оның дүниені танып білуі нақты әлеуметтік сипатқа ие болады. Дүниені танып білудің негізінде құбылыстардың, адам санасында бейнеленуі жатады. Бейнелену теориясының мәні мынада: заттар, құбылыстар мен процестер және олардың қасиеттері мен маңызды байланыстары танып-білуші субъектіден тәуелсіз өмір сүреді.

Ұлттық дүниетаным дегеніміз – белгілі бір ұлттың дүниеге, қоршаған ортаға деген көзқарасы, таным-түсінігі. *Әрбір халық өз тілінің негізінде өзіне тән дүниесезіммен дүниетанымын қалыптастырады.* Олай болса, жер бетінде өз тілінің негізінде қанша халық өмір сүріп жатса, соншалықты дүниесезім, дүниетаным, философия болады. *Көне гректердің айтқанындай, философия дүниеге таңғалудан басталады.* Ал оның өзі өмірдегі күнбе-күн кездесетін айқын да түсінікті құбылыстардан туындамайтыны баршаға мәлім. Таң қалатын құбылыс сиқырлығы мен көпқырлылығы, әсемділігі мен орасан зор күш-қуаты, я болмаса ерекше нәзіктігімен көрініп, адамның жан дүниесінде ерекше із қалдырады. *Философиялық деңгейге көтерілсек, бұл дүниеде мәңгілік адам таңғалатын екі-ақ құбылыс бар.* Оның бірі – әлем, барлық өмір сүріп жатқан дүние болса, екіншісі – өзіндік санасезімі, ішкі рухани өмірі бар адам болмақ. Біріншісі құшаққа да ой елегінің ауқымына да сыймайтын шексіз де мәңгілік әлем. Дүние ғарыш болатын болса, екіншісі ғарыштағы құбылыстармен салыстырғанда атом сияқты, бірақ өзінің нәзік жан дүниесі бар адам. Адам – кіші әлем ретінде үлкен әлемге – ғарышқа тең. Бүкіл ғарыштың барлық сиқыры мен талпынысы адамның табиғатында жиналған. Сондықтан осыдан мыңдаған жылдар бұрын өмір сүрген белгісіз түрік бабамыз алдындағы жатқан дүниеге таңғалып, сол жөнінде алғаш рет ойланып, ондағы адамның орны қандай екен деген сұрақты өз алдына қойған кезде, сол сәтте отандық философия бұлағының көзі ашылды десекте болады. Қазақ халқының дүние сезімі мен дүниетанымының ерекшеліктері, әрине ол өмір сүрген табиғаттың, соған бейімделіп қалыптасқан шарушылық формалары, өмір салтының жүйелері мен тығыз байланысты болса керек. Жоғарыда айтылған тұрғыдан бұл мәселеге көз жіберсек онда біздің ата-бабаларымыз таңдап алып, өз Отанына айналдырған жерлер мал өсіруге лайықты, табиғаты қатал, суға тапшы,

сонымен қатар өрісі кең, малдың соңында көшіп-қонуға мол мүмкіншілігі бар кеңістікте орналасқан болатын. Ал табиғаты жұмсақ, суы мол жерлерде (мысалы, Сырдария, Шу өзендерінің т.с. с бойларында) халық жерге тұрақтанып егіс егіп, қолөнерін дамытып, қалалар тұрғызды. Оған мысал ретінде «Жібек жолы» бойында орналасқан орта ғасырдағы қалаларды айтуға болады. (Отырар, Мерке, Құлан, Талғар, Алматы т.с. с)

Негізінен алғанда, жаңа дәуірге – машиналық индустрия пайда болғанға дейін қазақ жеріндегі ең тиімді шаруашылық формасы көшпенді мал шаруашылығы болды. Сондықтан біздің арғы бабаларымыз мыңдаған жылдардың шеңберінде осы шаруамен айналысты. Ол біріншіден, табиғатқа бас июдi, оған табынуды талап етті, табиғатты өз еркіне сай етіп қайта өзгертуге тырыспады, табиғат заңдылықтарына бағынды. Сондықтан ежелден қазақ халқының, қазіргі тілмен айтқанда, экологиялық санасы биік деңгейде болды.

Екіншіден, біздің бабаларымыз көшпенді мал шаруашылығымен айналысып, еркін көшіп-қонып жүргендіктен, еркіндік, бостандықты қатты бағалаған. Қазақ жерінде абақты ұғымы атымен болмаған.

Үшіншіден, негізінен алғанда көшпенділік теңдікті талап етеді, оған тән саяси формалар.

Қазақ танымында адамның жаратылысы, оның өмірі туралы мифтер өлім және о дүниедегі желісі бар өмір жайындағы ұғымдарға ұштасып отырған. Исламға дейінгі Тәңірлік дүниетаным бойынша әруақтарға сену, өлген адам іс жүзінде басқа бір дүниеде бізбен қатар тіршілік кешіп жатыр деген түсінік орын алған. Өлген адамның жыл толған асында ұлан-асыр той жасау оны ғажайып бір өмірге біржола шығарып салу дәстүрімен сабақтас. Мұндай ұғымға астар болған байырғы мифтік сенім екені даусыз. Айнала қоршаған дүниені адамдар кейпінде түсінумен қатар, қайтыс болған адамдар да солардың қатарына барып қосылатындығы, яғни адамның өзінің келген жеріне қайта қайтатыны – байырғы біртұтас, араға жік қоймайтын ұғымның сілемдері.

Бұл орайда дүниенің соңы «ақырзаман» деген түсінікті адамның туу, жаратылуы, өмір сүруі, өлу және о дүниеде қайта жасау сияқты белгілі бір жүйеге, циклды тәртіпке түскен тізбенің соңғы және қорытынды бөлімі деп қарауымызға

болады.

Миф түптеп келгенде, о бастан-ақ сөз өнерінің айшықты бір жанры емес. Мифтің дүниетанымдық қызметі әлсірей бастағаннан кейін ғана ол сөз өнерінің өзге жанрлары мен (аңыз,әпсана,ертегі, т.б.) жақындасып, фольклорлық жанр аясына түсірілді. Ал шындығына келгенде, наным-сеніммен, әдетғұрыппен, салт-санамен бірге туып, бірге жасасқан мифтің қоғамдағы көрінісі алдымен оның сан-салалы дүниетанымдық қызметінде. Міне, бұлардың бәрі де дала тіршілігінің мифтік ұғымдарға астасып жатқан көріністері екені даусыз. Бұл тұрғыдан келгенде, қазақ мифінің логикалық құрылымы мен жасалу жүйесі әлемдік үрдіспен сабақтас. Ал оның өзіндік ерекшеліктерін мифтік символдармен ұғымдарға өз өмірінің көріністерін көшіруінен көреміз.

Данат Жанатаев

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, профессор.

Әуез Ақдидар

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистрі

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.